

ЛІНГВАГРАФІЯ

Дзмітрый Дзятко

МЕТАЛІНГВІСТЫЧНЫ КАНТЫНУУМ

УСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОЎ У КАНТЭКСЦЕ ТЭРМІНАГРАФІІ

Тэрмінаграфія як навуковая дысцыпліна, у межах якой ствараецца тэорыя і практыка ўкладання спецыяльных слоўнікаў, пачала фарміравацца некалькі дзесяцігоддзяў назад у якасці аднаго з раздзелаў лексікаграфіі. Прадметам тэрмінаграфічнай тэорыі стала распрацоўка прынцыпаў і метадаў укладання слоўнікаў, а цэнтральнае месца ў ёй атрымала вучэнне пра тыпы слоўнікаў, склад рээстра і структуру слоўнічавала артыкула.

На сучасным этапе развіцця лінгвістыкі прадмет тэрмінаграфіі заўважна эвалюцыянаваў ад відавочных, прыкладных аспектаў да складаных метадалагічных праблем. Прыярытэтнае значэнне пачало надавацца распрацоўцы навукова абгрунтаванай метадалогіі і канкрэтных прыёмаў укладання спецыяльных слоўнікаў, а найбольш важнымі задачамі сталі наступныя: стварэнне комплекснай класіфікацыі і шматмернай тыпалогіі тэрміналагічных слоўнікаў, акрэсленне навукова абгрунтаваных прынцыпаў адбору спецыяльнай лексікі для асобных тыпаў тэрміналагічных слоўнікаў, вызначэнне адзіных прынцыпаў найбольш эфектыўнага апісання (тлумачэння, перакладу, атрыбуты і г. д.) і прадстаўлення тэрміналагічнай лексікі ў слоўніках. У выніку склаліся ўсе падставы разглядаць тэрмінаграфію як самастойную дысцыпліну, якая мае свой аб'ект даследавання (слоўнікі спецыяльнай лексікі), свой прадмет (вызначэнне прынцыпаў стварэння і ацэнкі спецыяльных слоўнікаў), уласныя метады сістэмнага аналізу і апісання спецыяльнай лексікі ў слоўніках розных тыпаў, а таксама метады комплекснай параметрызацыі і ацэнкі слоўнікаў.

Заўважны ўклад у фарміраванне сучаснай тэорыі тэрмінаграфіі (на базе ўсходнеславянскіх моў) зрабілі В. В. Борхвальт, А. С. Герд, С. В. Грынёў-Грыневіч, У. У. Дубічынскі, В. Л. Івашчанка, І. А. Казімірава, У. М. Лейчык, Ю. М. Марчук, В. А. Татарынаў, В. К. Шчэрбін, С. Д. Шэлаў і інш.

Разам з тым некаторыя важныя метадалагічныя аспекты сучаснай тэрмінаграфічнай тэорыі пакуль застаюцца нераспрацаванымі. Сфармулюем іх на матэрыяле слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў.

1. Значная частка лінгвістычных тэрмінасістэм беларускай, рускай, украінскай моў фарміравалася на працягу XX ст., іншымі словамі – у перыяд, калі навука мела адзіны каардынацыйны цэнтр, а вучоныя розных рэспублік – дастаткова цесныя міжасобныя кантакты. Іншымі словамі,

дадзеныя фактары даюць падставы *разглядаць беларускую, рускую і ўкраінскую лінгвістычную тэрмінаграфію ў аспекце карэляцыйных сувязей паміж імі*. Недаследаванымі з’яўляюцца наступныя аспекты: а) ступень блізкасці беларускай і рускай, беларускай і ўкраінскай, украінскай і рускай тэрмінаграфіі; б) фармальныя праяўленні тэндэнцый да іх збліжэння або разыходжання ў розныя гістарычныя прамежкі часу.

2. Змяненне грамадска-палітычных умоў у канцы XX ст. і агульных прынцыпаў арганізацыі навукі ў Беларусі, Расіі, Украіне відавочна паўплывала на ўзнікненне *новых тэндэнцый у развіцці беларускай, рускай і ўкраінскай лінгвістычнай тэрмінаграфіі*. Патрабуюць далейшага вывучэння наступныя аспекты: а) ступень “аўтанамізацыі” беларускай, рускай і ўкраінскай тэрмінаграфіі; б) наяўнасць асобных працэсаў, якія можна разглядаць як “рух па інерцыі” (адносна перыяду 1917–1990 гг.); в) існаванне vs. адсутнасць унікальных эфектыўных мадэлей параметрызацыі спецыяльнай лексікі ў беларускай, рускай, украінскай лінгвістыцы.

Адным з першых на праблему эквівалентнасці рээстраў усходнеславянскіх тэрмінаграфічных выданняў звярнуў увагу аўтарытэтны спецыяліст у галіне лексікаграфіі В. К. Шчэрбін. Вучоны адзначыў, што па сваіх фармальных і зместавых характарыстыках рээстравы матэрыял трох найбольш аб’ёмных усходнеславянскіх слоўнікаў – “Словаря лингвистических терминов” В. С. Ахманавай (СЛТА, Масква, 1966), “Опыта исторического словаря русской лингвистической терминологии” М. Г. Булахава (ОИСБ; Мінск, 2002–2005), “Словника сучасной лінгвістыкі: панятты і тэрміны” А. А. Загніткі (ССЛЗ; Данецк, 2012) – “мае дастаткова нізкі ўзровень эквівалентнасці: даліч эквівалентнымі з’яўляюцца толькі 3,3% складу зводнага індэкса рээстравых тэрмінаў... на літары А, Р, Я; найбольш жа значную частку зместу дадзенага зводнага індэкса рээстравых тэрмінаў складаюць лінгвістычныя тэрміны, прадстаўленыя толькі ў адным з трох абследаваных слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў (у прыватнасці, у зводным індэксе трох абследаваных слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў на літары А, Р, Я нацыянальна спецыфічныя рээстравыя адзінкі ССЛЗ складаюць 39,2% усяго абследаванага рээстравага матэрыялу; аналагічныя рээстравыя адзінкі ОИСБ – 23% рээстравага матэрыялу і такія ж адзінкі ў СЛТА – каля 20% рээстра)” [4, с. 48]. Відавочна, што дадзеная праблема патрабуе далейшага грунтоўнага вывучэння на матэрыяле ўсяго корпусу лінгвістычных слоўнікаў.

3. “Колькасныя паказчыкі” ў развіцці беларускай, рускай і ўкраінскай лінгвістычнай тэрмінаграфіі за апошніяе стагоддзе істотна адрозніваюцца. Відавочна, што лінгвістычнае тэрмінаполе як сістэмнае ўтварэнне плану зместу ў беларускім, рускім і ўкраінскім мовазнаўстве з’яўляецца супольным. Пад паняццем *тэрмінаполе* мы разумеем уніфікаваную па сістэмных падставах шматузроўневую класіфікацыйную структуру, якая

аб'ядноўвае тэрміны адной прафесійнай дзейнасці [3, с. 275]. Нацыянальныя тэрмінасістэмы як сукупнасці моўных сродкаў, што адлюстроўваюць адзінае тэрмінаполе на матэрыяле розных нацыянальных моў, у такім выпадку павінны знаходзіцца паміж сабой у карэляцыйных адносінах. Аднак, па нашых падліках, пры амаль тоесным “выходным аб'ёме” лінгвістычных тэрмінаў у кожнай з трох моў колькасць створаных слоўнікаў істотна адрозніваецца (так, беларускі моўны матэрыял каталагізуецца па самых аптымістычных падліках прыблізна ў 6% усходнеславянскіх слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў, украінскі – у 16%, астатнія 78% – гэта слоўнікі рускай лінгвістычнай тэрміналогіі). Істотна адрозніваюцца таксама і зместавыя характарыстыкі існуючых выданняў. Недаследаванымі ўяўляюцца наступныя аспекты: а) прычыны істотнага разыходжання колькасных паказчыкаў у развіцці беларускай, рускай і ўкраінскай тэрмінаграфіі; б) паўната vs. непаўната і шматаспектнасць адлюстравання нацыянальнымі лексікаграфічнымі выданнямі адпаведных лінгвістычных тэрмінасістэм; в) наяўнасць лаку ў лексікаграфічным апісанні лінгвістычных тэрмінасістэм усходнеславянскіх моў і магчымыя спосабы іх запаўнення.

Такім чынам, тры заяўленыя напрамкі даследаванняў непасрэдна звязаны з папярэднім мадэляваннем тэрмінасістэмы лінгвістыкі, якое дазволіць выявіць сістэму паняццяў і сувязяў паміж імі. “Найбольш традыцыйным падыходам да вывучэння суадносін тэрмінапалёў і адпаведных тэрмінасістэм з'яўляецца структурнае мадэляванне на падставе тэзаўруса, які ствараецца на аснове лексікі, вызначанай сучаснымі станам... тэрмінаполя і адпаведнай тэрмінасістэмы” [1, с. 202]. Тэрмінасістэма павінна выцяляцца са слоўнікавага або тэкставага матэрыялу на адной або некалькіх мовах з улікам пастаяннага развіцця разнастайных навуковых і тэхнічных сфер дзейнасці чалавека і іх адлюстравання ў мове [2].

Такое “выцчленне”, мадэляванне лінгвістычнай тэрмінасістэмы з мэтай вырашэння пастаўленых пытанняў, на наш погляд, магчымае пры ўвядзенні паняцця *металінгвістычны кантынуум усходнеславянскіх моў* і яго далейшым тэарэтычным абгрунтаванні.

Як вядома, тэрмін *кантынуум* (ад лац. *continuum* ‘непарыўнае’) выкарыстоўваецца ў матэматыцы, прыродазнаўчых навук, філасофіі. Ён абазначае некалькі разнастайных, але цесна звязаных паміж сабой паняццяў. Так, паводле С.-А. К'еркегара, кантынуум з'яўляецца увасабленнем сувязі ўсяго існага (і духоўнага, і матэрыяльнага) і спасцігальны як чыстая абстракцыя. У матэматыцы пад тэрмінам *кантынуум* разумеюць бясконцыя мноствы, якія яўна эквівалентныя мноству натуральных лікаў. Пры геаметрычнай інтэрпрэтацыі натуральных лікаў кантынуум можа быць прадстаўлены з дапамогай пунктаў лікавай прамой (або восі абсцыс). Паколькі мноства ўсіх пунктаў любога адрэзку такой прамой

эквівалентнае мноству ўсіх натуральных лікаў, кантынуум можна інтуітыўна прадставіць у выглядзе лобова адрэзка або непарыўнай лініі паверхні. У сучаснай метафізіцы пашырана тэорыя чатырохмернага, або Рыманава, кантынуума (па імені матэматыка Бернхарда Рымана, 1796–1866), якая аб’ядноўвае тры вымярэнні прасторы ў адно вымярэнне ў адзінай матэматычнай пабудове. Такім чынам, паняцці, якія выражаюцца з выкарыстаннем тэрміна *кантынуум*, маюць агульнанавуковы характар і важнае метадалагічнае значэнне.

Металінгвістычным кантынуумам мы прапануем лічыць сукупнасць рээстравых адзінак (лем) і іх варыянтаў, зафіксаваных і пракадыфікаваных у вызначаным мностве тэрмінаграфічных прац. Іншымі словамі, гэта “сумешчаныя” рээстры ўсіх існуючых слоўнікаў лінгвістычных тэрмінаў, супастаўлення паміж сабой з улікам канкрэтнай нацыянальнай традыцыі. Дадзенае паняцце звязана з разглядам суадносін пазнавальных метадаў, заснаваных на ідэі непарыўнасці, і метадаў, якія маюць дыскрэтны характар. Яно валодае шэрагам важных метадалагічных функцый, выступае неабходнай умовай паўнаты рээстра “ідэальнага” слоўніка і можа выкарыстоўвацца для распрацоўкі і аналізу прынцыпаў пабудовы макраструктуры лексікаграфічнай працы.

Тэарэтычнае абгрунтаванне паняцця *металінгвістычнага кантынуума ўсходнеславянскіх моў* абапіраецца на непарыўнасць і паступовасць кадыфікацыйных працэсаў у метамаве лінгвістыкі і прадугледжвае плаўную лакалізацыю пралексікаграфаваных паняццяў у тэрміналагічнай прасторы.

У кантэксце распрацоўкі стратэгіі далейшага вывучэння ўсходнеславянскай лінгвістычнай тэрмінаграфіі важным уяўляецца даследаванне шэрага канстытуцыйных кірункаў, найбольш важнымі з якіх будуць наступныя: а) дакладныя межы і прадметны аб’ём паняцця *металінгвістычнага кантынуума ўсходнеславянскіх моў*; б) тэарэтычнае абгрунтаванне прынцыпаў фарміравання металінгвістычнага кантынуума ўсходнеславянскіх моў; в–д) зместавыя, структурныя і функцыянальныя параметры металінгвістычнага кантынуума ўсходнеславянскіх моў; е) прынцыпы супастаўлення канстытуцыйных характарыстык рускага, беларускага і ўкраінскага кампанентаў металінгвістычнага кантынуума.

Важным аспектам фарміравання нацыянальных кампанентаў металінгвістычнага кантынуума з’яўляецца іх унутраная верыфікацыя, якая прадугледжвае тры асноўныя мэты: 1) ацаніць паўнату прадстаўлення лінгвістычнай тэрміналогіі ў слоўніках; 2) выявіць тэрміналагічныя лакуны ў слоўніках; 3) акрэсліць метадалагічныя праблемы корпуса тэрмінаграфічнага паняццённага кантынуума для іх далейшай тэарэтычнай распрацоўкі.

Для праграмнай верыфікацыі нацыянальных фрагментаў металінгвістычнага кантынуума мэтазгодна выкарыстоўваць наступныя дзве асноўныя формулы для Microsoft Excel (гл. рыс. 1):

1) формулу фармальнай рээстравай сувмернасці (ФФРС), якая дазваляе выявіць аб'ём ахопленага паняццйнага поля ў параўнанні з эталонам (корпусам металінгвістычнага кантынуума):

=ЕСЛИ(СЧЁТЕСЛИ(\$A\$2:\$A\$5000;C2)=0;СТРОКА(C2));

2) формулу фармальнай рээстравай збытоўнасці (ФФРЗ), якая дазваляе правесці дадатковую верыфікацыю ў корпусе металінгвістычнага кантынуума і выявіць магчымыя лакуны:

=ЕСЛИ(СЧЁТЕСЛИ(\$C\$2:\$C\$5000;A2)=0;СТРОКА(A2))*.

Рысунк 1 – Верыфікацыя фрагмента металінгвістычнага кантынуума

ФФРС	ЭТАЛОН	ФФРЗ
аблігаторнасць	анамасіялагічны падыход	аблігаторнасць
актуальны	апазіцыя	актуальны
анамасіялагічны падыход	апелатыўны	0
апазіцыя	аподазіс	0
апелатыўны	артэфакт	0
бенефактыўнасць	бенефактыўнасць	0
вакатыў	вакатыў	0
градацыя	градацыя	0
гранічнасць / негранічнасць	гранічнасць / негранічнасць	0
дамінанта семантычнага поля	дамінанта семантычнага поля	0
дыскурс	дыскурс	0

* У формулах выкарыстоўваюцца наступныя ўмоўныя абазначэнні:

ИНДЕКС – стандартная службовая функцыя Microsoft Excel, якая вяртае значэнне або спасылку на значэнне з тэраўнага дыяпазону.

НАИМЕНЬШИЙ – стандартная службовая функцыя Microsoft Excel, якая вяртае k-ае найменшае значэнне ў мностве дадзеных і выкарыстоўваецца для акрэслення значэння, што займае зададзенае адноснае палажэнне ў мностве дадзеных.

ЕСЛИ – лагічны аператар Microsoft Excel, які выкарыстоўваецца для акрэслення спецыяльных умоў.

СЧЁТЕСЛИ – лагічны аператар Microsoft Excel, які выкарыстоўваецца для выяўлення дадзеных ячэек табліцы Microsoft Excel, якія адпавядаюць пэўным умовам.

\$A\$2:\$A\$5000 – аргумент лагічнага аператара СЧЁТЕСЛИ, які ўключае ўмоўны дыяпазон Microsoft Excel (ад 1 да 5000 адзінак) рээстра пэўнага слоўніка тэрмінаў.

A2 – аргумент лагічнага аператара СЧЁТЕСЛИ як прэзэнтант адзінак рээстра пэўнага слоўніка тэрмінаў.

C2 – аргумент лагічнага аператара СЧЁТЕСЛИ як прэзэнтант корпуса металінгвістычнага кантынуума.

=0 – фармальнае абазначэнне ўмоў супадзення адзінак рээстра пэўнага слоўніка тэрмінаў з корпусам металінгвістычнага кантынуума

СТРОКА(A2) – ячэйка-эталон табліцы Microsoft Excel з адзінкай рээстра (першай па алфавіце) пэўнага слоўніка тэрмінаў.

СТРОКА(C2) – ячэйка-эталон табліцы Microsoft Excel з адзінкай (першай па алфавіце) корпуса металінгвістычнага кантынуума.

Фармальна блізім да паняцця *металінгвістычны кантынуум ўсход-неславянскіх моў* з’яўляецца паняцце *тэрмінаграфічны кантынуум*. Аднак, у адрозненне ад першага, яно з’яўляецца больш прадметным і абазначае мноства лексікаграфічных прац, якія з розных навуковых пазіцый і ў розных аспектах фіксуюць і кадыфікуюць адзінкі пэўнай тэрмінасістэмы (напр., тэрмінасістэмы лінгвістыкі). Іншымі словамі, тэрмінаграфічны кантынуум з’яўляецца вынікам існавання металінгвістычнага кантынуума і яго матэрыяльным увасабленнем.

Літаратура

1. Беляева, Л. Н. Переводной словарь в синергетическом аспекте: потенциал и применение / Л. Н. Беляева, К. В. Новикова // Актуальные проблемы современной переводной лингвистики : сб. науч. статей / редкол.: Л. Н. Беляева, Т. В. Бусел, Р. В. Детскина [и др.]. – Минск : МГЛУ, 2017. – С. 201–210.
2. Cimiano, P. Linked Terminologies: Applying Linked Data Principles to Terminology Resources / P. Cimiano [etc.] // Proc. of the fourth biennial conference on elect. lexicography, eLex 2015 : Linking lexical data in the digital age. Sussex, United Kingdom, from 11–13 Aug. 2015. – United Kingdom, 2015. – P. 504–517.
3. Татаринов, В. А. Общее терминоведение : энциклопедический словарь / В. А. Татаринов; Российское терминологическое общество. *РоссТерм*. – М.: Московский Лицей, 2006. – 528 с.
4. Щербин, В. К. Достижения и перспективы развития восточнославянской толковой толковой лингвистической терминологии / В. К. Щербин // Вісник Термінологічної комісії при МКС. – 2017. – С. 43–58.

Тамара Маракуліна

СТЫЛІСТЫЧНАЯ КВАЛІФАЦЫЯ ЛЕКСІКІ З КАМЫНАВАНЫМ (ФУНКЦЫЯНАЛЬНА-ЭКСПРЭСІЎНЫМ) ЗНАЧЭННЕМ У НОВЫМ ТСБМ

Стылістычная памега – адзін з найбольш зручных, эканомных і таму распаўсюджаных спосабаў адлюстравання ў тлумачальных слоўніках інфармацыі пра лексему, яе камунікатыўна правільнае ўжыванне і магчымыя сферы выкарыстання.

Вусная і пісьмовая формы мовы з улікам іх спецыфічных асаблівасцей паслужылі асновай для дыферэнцыяцыі і развіцця функцыянальных стыляў і адпаведнай стылістычнай маркіраванасці слоў. Нягледзячы на тое што размежаванне асобных стылістычных пластоў лексікі не заўсёды дакладнае і выразнае, а стылістычная роля некаторых слоў можа змяняцца ў залежнасці ад іх ужывання, існуе традыцыйны падзел на кніжныя разнавіднасці мовы з уласцівымі ім пісьмовымі тэкстамі (навуковым, публіцыстычным, афіцыйна-дзелавым, мастацкім, рэлігійным) і гутарковае маўленне, якое мае вусную форму выражэння і характэрна для паўсядзённых неафіцыйных зносін. Адпаведна з гэтым вылучаюцца і разрады стылістычна афарбаванай лексікі, маркіраванай у тлумачальным слоўніку з дапамогай функцыянальна-стылістычных памет.